

ТАВТОЛОГИЯНЫН ТҮРЛӨРҮ

Тавтология термини грек тилинен «tauto-ошол эле, logos-сөз» деген түшүнүктү берет. Бул термин антикалык стилистикада да ошол эле бир маанилүү сөздүн же сөз айкашынын кайра кайталанышын билдирген. Ал эми кыргыз тил илиминде латын тилине алынган редупликация (reduplication-кайталоо) деген термин менен аталып, тилдеги кайталанган кубулуштардын баардыгын өз кучагына алып жүрөт¹. Бул кубулуш бир эле сөздү кайра кайталоо жолу менен кепке экспрессивдүү-эмоционалдуу, көркөм образдуулукту берүүчү тилдик каражат болуп саналат².

Тавтологияны лексикалык стилистиканын кубулушу катары бир уңгулуу сөздөрдүн кайталанып келүүсүнөн же ошол эле сөзгө чет тилден кирген сөздү бириктирүүдөн пайда болушу мүмкүн деген ойду айтышат. Бир уңгулуу сөздөрдүн тизмектеле келишинен түзүлгөн кайталоолор, мисалы: машыктыруучу машыгууда ж.б. Ушул сыяктуу тавтологиялык сөз айкаштар тилде көп аларды колдонбой коюу да мүмкүн эмес. Көбүнчө уңгу сөздөрдүн жалпы этимологиясынан келип чыккан тавтологиялык сөз айкаштын кайталанган учурларынан. Мисалы: Суроону суроо, өндүрүштү өндүрүү, салык салуу ж.б. Ошол эле сөз менен чет тил сөздөрүнүн айкалышынан пайда болгон тавтология айтуучунун ал чет сөзүнүн маанисин так түшүнбөгөндүгүнөн кабар берет. Мисалы: Ички интерьер, жаш вундеркинд, алдыда жүрүүчү лидер. Ушул сыяктуу тавтологиялык айкаштар кепке бекем сиңип калат да, ал сөздөрдүн маанилеринин өзгөрүшү ушуга байланыштуу болуп калат. Ал эми ошол сөздөрдүн бир нече жолу кайталанышы көп жерде кезиге турган катага алып келээри да бышык. Бирок мындай кубулушту ката катарында карай берсе да болбойт. Ушул проблеманы изилдеген А.И. Аникин мындай дейт: «Сүйлөмдөгү бир уңгулуу сөздөрдү кайталоо, же синонимдери менен алмаштыруу анчалык деле зарыл эмес, албетте бир учурда колдонууга туура келет, ал эми кайсы бир учурда колдонуунун кереги жок, кептин өңүн өчүрүп салат» - деген оюн айтат. Албетте, бул айтылган ой канча бир деңгээлде негиздүү. Анткени, кайсы стилдин түрүндө болбосун тавтологиялык кайталоону өз ыгына, шартына, максатына жараша колдонуу зарыл.

Ал эми көркөм адабиятта алгач тавтология кубулушун жазуучулар комедия жанрында көп колдонушкан. Адабиятта бир эле сөздүн кайталануусу аркылуу кепте эмоционалдуу көркөмдүктү, боёктуулукту беруучу көркөм каражат болуп эсептелет.

Антикалык стилистикада кептеги көп сөздүктү үч түшүнүккө ажыратып беришкен:

1. Периссология
2. Макрология
3. Тавтология

Ушул классификациялоонун негизинде Е.Ризель кайталоонун формалык жагына карата ал дагы үч түрүн бөлүп көрсөтөт³:

1. Синоним сөздөрдүн кайталанышы
2. Сөзмө - сөз кайталоо
3. Сөздүн формасын өзгөртүп кайталоо

Бирок Б.В.Томашевский мындай классификацияны керексиз деп санап, ал стилистикалык фигура болгон анафораны параллелизмдин бир түрү деп карайт⁴.

Ал эми татар тилинде болсо тавтология кубулушу төмөндөгүдөй классификациянат:

¹ Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан –Бишкек,2005. - 54-бет.

² Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка-М.,1987. - 96-бет.

³ Ризель Е. Стилистика немецкого языка –М.,1959. - С.317-388

⁴ Б.В. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение –Л., 1959. - С. 282-285

1. Жөнөкөй же ирээтсиз кайталоо-бул ошол эле сөздүн же фразанын бир сүйлөмдө, же бир нече сүйлөмдө катары менен, же ар кайсы жеринде кайталанып келиши. Мисалы: Кечтим! Кечтим сенден Күлчоро! Кулунум Күлчоро!!! О, теңир, кечтим... Баарынан кечтим!

2. Грамматикалык формасын өзгөртүп кайталоо- негизги стилистикалык функциясы- ойго батыруу деп бөлүштүрүлөт⁵. Мисалы: Анткен менен Чыкең бош келмек беле, кулагынын кужурун алдым. Сүйлөй, сүйлөй бердим. Ары жагына чыгып сүйлөдүм, бери жагына чыгып сүйлөдүм.

Ал эми кыргыз тил илиминде текст жана аны лингвистикалык жактан изилдөө аспектисинин чегинде Ж.С.Мусаев сөздөрдүн, сөз айкаштарынын кайталанышынын үч формасын көрсөтөт⁶:

1. Сөзмө - сөз толук кайталоо
2. Синонимдик формадагы кайталоо
3. Ат атоочтук формада, - деп белгилейт.

Демек, жогорудагы биз сөз кылган бөлүштүрүүлөрдү бири-бирине салыштыра келсек бир уюткудан чыккандыгы көрүнүп турат. Анткени алгачкы антикалык стилистикада көрсөтүлгөн бөлүнүштүн негизине таянуу менен чечмеленип жатпайбы. Ошондуктан тавтология кубулушунун төл бөлүнүшүнө кайрылууга туура келет.

Периссология- бул бир маанилүү сөздөрдүн жыйындысы, башкача айтканда синоним сөздөрдүн кайталанышы эсептелет. Албетте биз кайталоо жөнүндө сөз кылганда түздөн-түз синоним сөздөрдүн да байланышы бар. Анкени синоним сөздөрдүн кайталанышы сөз кылып жаткан нерсени, же предметти толук ар тараптуу сүрөттөп, ойду боёктуу берүүгө жетишет.⁷ Синоним сөздөрдүн кайталанышы бирин экинчиси стилистикалык боёктуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Мындай сөздөр көркөм чыгармада көп керектелет да, автордун каарманга, окуяга карата ээлеген позициясын, же сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон оң же терс ар кандай сезимдерин билдирет. М: “Кантип согуш? –бул суук кабардын артында эмнелер жаткандыгын деле аң-сезимиме жете бербегендей, «чабыш, уруш дейсиңби?» –деп шыбырап жатып, жанатан берки жүрөгүмө камалган коркунучка демим кыстыгып, ыйлап жибердим.

Мааниси боюнча жакын сөздөрдүн сүйлөм тизмегинде колдонулушу татаал. Себеби, кепте бир сөздүн варианттары менен колдонулбай синонимдери менен колдонулат, башкача айтканда сөздөрдүн семантикалык жактан маанилери жакын болгондо гана.

Синоним сөздөр- бул бир кептин бөлүгүндөгү предметтин логикалык маанилерине жакын сүйлөмдөрдө бири-бири менен алмаша турган сөздөр эсептелет.⁸ Мисалы: О, анда бирөөдөн иймениш, бардык убакта абайлаш, бардык убакта тартыныш, эң акыры келип, көз каранды болгон, өзүндү - өзүң кор тутуш жок эле. Кара жумуштан каржалып, бүкүрүнө тарта берген сопол мүчөсүн түзөп бой жазып, майрам,тойдон башка күндөрү үстүнө жаңыкүлүк кийимди кийгенди билчү эме.

Жогорудагы мисалдарда белгиленген синонимдердин кайталануусу кепте удаалаш колдонулушу да стилистикалык кайталоонун өзгөчө формасы катарында каралат. Мындай ыкма аркылуу сүйлөөчүнүн же автордун айта турган ою көп боёктуулукка ээ болот⁹. Мындай синоним сөздөр эмоционалдык (ички сезимдик) маанайды талап кылган кепте көп колдонулат. Демек, кепте синоним сөздөрдү колдонуу стилистикалык кайталоого байланыштуу, тактап айтканда ошол эле мааниси бирдей сөздөрдүн кайталануусу өзгөчө стилистикалык каражат болуп эсептелет, анын башкы милдети кептин эмоционалдык маанисин күчөтөт.

⁵ Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М., 1978. - С.131

⁶ Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Бишкек, 2000. - 275-бет

⁷ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка –Л., 1973. - С.130

⁸ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка –Л.,1973. - С.129

⁹ Аширалиев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Бишкек, 2003. - 160-бет.

Макрология - кептеги сөздөрдүн керексиз, ашыкча түшүндүрүлүп кайталанышы. Бул термин сүйлөмдөгү сөз айкашынын же сүйлөмдөгү семантикалык мааниси жагынан жакын, логикалык жактан ашык сөздөрдүн колдонулушу болуп эсептелет. Макрология тилдик бирдиктин касиети катары чыгат да, берилген ойду кайра кайталап берет. Ошол эле учурда кептеги кемчилик болуп ашыкча, керексиз кайталанган сөздөрдүн кепте абдан көп кездешиши болуп саналат. Бирок фразадагы артыкбаш сөздөрдүн көп кайталанышы кептеги ошол эле чындыктын кайталануусу менен ойду тактоого, ишенимдүү, баса белгилөөгө багытталуу менен так, жеткиликтүү көркөмдөөгө умтулат. Буга төмөнкү мисалдар далил боло алат. Мисалы: Толгонай үйүнүн тушундагы үйүгүшүп чогуу турган караандарды көрүп, өңү бузула түштү. Канткен менен Сейдеде жашаруун сыр бардай. Айзат ошону менен дайынсыз жоголду. Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай кептеги ашыкча кайталанган макрология кубулушун өзгөчө кепке синоним сөздөрүнүн көп топтолушунун негизинде пайда болот десек калпыс кеп болбос. Демек, макрология жаңы түшүнүк бербеген, ошол айтылган эле сөздү кайра башка сөздөр менен кайталанышы десек болот.

Ал эми ошол эле бир маанилүү сөздүн же сөз айкашынын кайра кайталанышы **тавтология** болуп саналат. Тавтологиянын негизги милдети болуп сүйлөм тизмегинде кайталануу менен эмоционалдуулукту, экспрессивдүүлүктү жана кошумча маалымат берүү менен сүйлөмдөр ортосун байланыштыра турган каражат болуп эсептелет. Кайсы бир окумуштуулар кепте тавтологияны ашык, керексиз, көп деле мааниси жок деп эсептешет¹⁰.

Бул ойго кошулууга мүмкүн эмес. Себеби, ошол эле сөздүн же сөз айкашынын структурасынын кайталанышы тескерисинче айтыла турган ойду, кепти супсак кылбастан, көркөмдүү берүүгө жетише алат. Мисалы: Алдыда кара жоолук салынып, кызыл төшөлгөн гүл менен келиним качып бара жатса, эмне кылаарымды билбей: “Алиман! Алиман! Бул эмнең, кокуй! Токто! Токто!” - дей эле бериптирмин.

Көзүбүз кашайды кокуй. Көрбөй калдык эми аларды. Көрбөй калдык! -Мени тааныйсынбы?-Баламдын боорун жейин, тааныбайм...Баламдын боорун жейин...

Бул мисалдарда биз сөз кылгандай кайталоо аркылуу каармандын эмоционалдык абалын аңдай алдык. Сүйлөм тизмегинде түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да окшошкон сөздөрдүн көптүгү сөздүн кайталанышына алып келет. Негизи эле мындай учур автор айтайын деген оюун так бере албай калгандыгынан болот. Бирок, ошол эле сөздөрдүн кайталанышы автордун стилдик жактан жардылыгын билдирбейт, тескерисинче кепти күчтөндүрүү үчүн силистикалык каражат болуп келет. Кайталанган сөздөр аркылуу ар кандай кырдаалды, эмоционалдык абалды, мезгилди ж. башкаларды түшүнүүгө жана жадыбызга жараша кабыл алууга жардамы чоң десек жаңылышпайбыз.

Демек, бул кубулуштун актуалдуулугу кыргыз тилинде тавтология эмне себептен кайталанат жана анын аткарган кызматы, дегеле кепте эмне үчүн колдонулуп ушул жагдайын кароо болуп саналат.

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка –Л.,1973.
2. Аширалиев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Бишкек, 2003.
3. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М., 1978.
4. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура –Бишкек, 2000.
5. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлор. – Бишкек, 2002.
6. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан –Бишкек,2005.
7. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. - М.,1987.

¹⁰ Русский язык: Энциклопедиясы. –М.,1997; Толковый словарь русского языка. – М.,1998.

8. Ризель Е. Стилистика немецкого языка. – М., 1959.
9. Русский язык: Энциклопедиясы – М., 1997.
10. Толковый словарь русского языка. – М., 1998.
11. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л., 1959.